

ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, ПРАВО

УДК 903.5'14(398)«637»

РИТУАЛЬНІ РЕШТКИ ТВАРИН В ПОХОВАННЯХ БРОНЗОВОГО ВІКУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

А. П. Гакало, Р. О. Литвиненко

Анотація. Стаття актуалізує увагу до такого цікавого елемента похованого ритуалу бронзового віку Північного Причорномор'я, як череп з кінцівками свійських тварин. Він відомий у кількох хронологічно послідовних культурних областях півдня Східної Європи – катакомбній, бабинській та зрубній. Подано історіографічну оцінку дослідженості цих об'єктів, які в науковій літературі нерідко називають «шкурами / опудалами» тварин. Запропоновано загальну характеристику, можливі семіотичні інтерпретації шкур/опудал. З огляду на наявність потужної джерельної бази, окреслено перспективу і напрями дослідження цих поховально-ритуальних об'єктів.

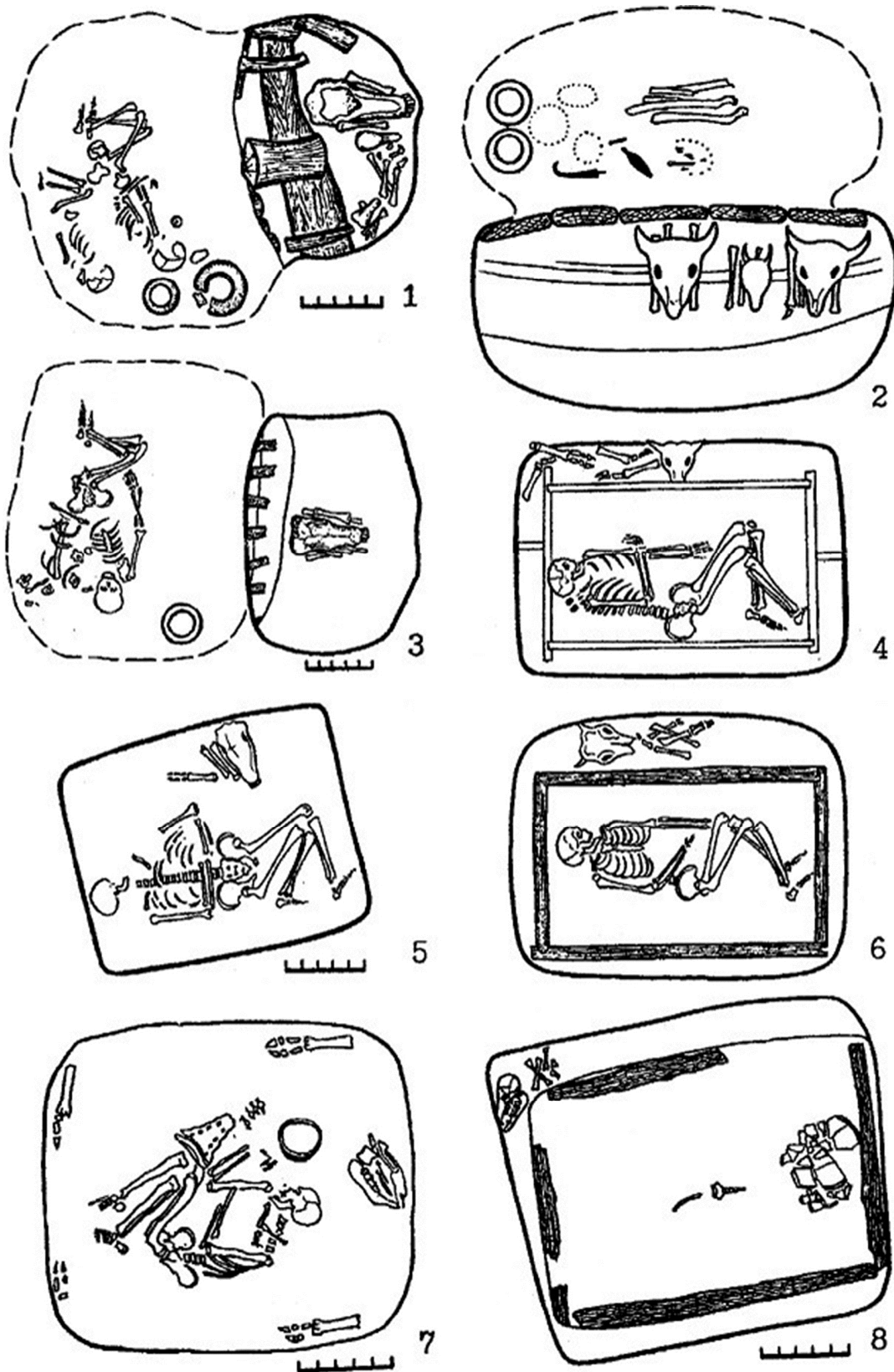
Ключові слова: Північне Причорномор'я, бронзовий вік, курганні культури, поховальний обряд, шкури/опудала тварин.

Бронзовий вік на теренах півдня Східної Європи, зокрема і Надчорномор'я, пов'язується з низкою скотарських народів. Залишені ними сліди спочатку об'єднували в археологічні культури, а тепер у культурні області / кола: ямну, катакомбну, бабинську та зрубну. Об'єктивно найкраще і повніше дослідженими пам'ятками є поховальні. Серед багатьох обрядових характеристик і елементів поховальних комплексів, виділяються об'єкти, які досі не знайшли належного дослідження і тлумачення. Йдеться про своєрідний за формою набір кісток свійських тварин, що супроводжує певну частину захоронень катакомбної, бабинської та зрубної культур, представлений черепом і чотирма обрубаними в колінах кінцівками великих і дрібних копитних.

Протягом довгого часу розглядуваний набір кісток перебував поза належною увагою науковців. Лише у 1980-х роках побачила світ праця М. П. Грязнова, в якій автор, посилаючись на етнографічні паралелі, пов'язав подібні об'єкти з жертвоприносинами і припустив, що у своїй первинній іпостасі археологізований череп з кістками ніг представляв собою шкуру тварини [1, с. 80–81]. В подальшому в науковій літературі за цими об'єктами закріпилася назва «шкури/опудала тварини». Місцезнаходження шкур у похованнях курганних культур неоднакове. Розмаїття цих варіантів зумовлено щонайменше двома чинниками, першим з яких є особливості конструкції поховальних споруд у трьох названих археологічних культурах, а другим – варіативність розміщення шкур у поховальній практиці певної археологічної культури. Крім того, в рамках однієї культурної традиції існувала не єдино можлива стандартна позиція, а мали місце варіації.

В катакомбній культурі поховальна споруда представляє собою доволі складну конструкцію, що включає вхідну шахту і камеру, в якій перебуває небіжчик. В катакомбах шкури здебільшого розміщуються в шахті, тобто окремо від небіжчика. Значно рідше череп з ногами трапляється в камері, але й тут він розміщений не біля небіжчика, де зазвичай локалізується поховальне придане, а на певній відстані від нього [2, с. 10; 2, с. 13, рис.]. Деякі з культур катакомбної області не мають у похованнях кісток черепа та ніг тварин, наприклад інгульська культура. Бабинська (дніпро-донська) і зрубна культури багато в чому схожі між собою на рівні поховального обряду, що зумовило їхню невідокремленість від часу відкриттів В. О. Городцова аж до середини 1970-х років. У бабинських і зрубних могилах, представлених ямами, до яких іноді вміщено дерев'яні рами або кам'яні скрині, шкури тварин трапляються переважно поза межами самої камери – між стінками рами/зрубу і ями, на перекритті могил, біля краю могили тощо; у випадках, коли шкура

знаходиться в ямі разом з небіжчиком, її розміщено сепаратно від померлого, скажімо в його ногах або куті могили [3, с. 224].

Рисунок 1. Поховання катакомбної, бабинської і зрубної культурних областей зі шкурами/опудалами тварин:

1 – Сватове 12/2; 2, 6 – Кам’янка 15/3, 1/2; 3 – Степовий 3/6;
4 – Комишуваха 5/1; 5, 8 – Шнурки 3/1, 4/2; 7 – Морокине 16/1 (за: [2, с. 13, рис.]).

Щодо форми об'єкта, який називають «шкурою тварини», то названі культури бронзового віку демонструють як схожі тенденції, так і певні відмінності. Катакомбна традиція дає єдиний варіант, коли череп тварини лежить на укладених купкою кінцівках (рис. 1: 1–3). Дніпро-донська бабинська культура демонструє як щойно описану форму об'єкта, так і варіант, коли ноги попарно укладено за черепом (рис. 1: 4). Зрубна культура, окрім відомого від катакомбного періоду способу розміщення кісток (рис. 1: 8), має свій, нехай і не розповсюджений, варіант, коли кістки ніг фіксуються по чотирьох кутах могильної споруди, а череп – між парою передніх ніг (рис. 1: 7), який можна тлумачити як розіп'яту шкуру.

Попри те, що протягом бронзового віку зі змінами культур суттєво змінювалися їхні поховальні обряди, конструкції могил, положення небіжчика, поховальний супровід тощо, такий елемент ритуалу, як шкура тварини, зберігався і переходив від епохи до епохи. Ця обставина переконливо засвідчує, що даний атрибут виконував важливу і обов'язкову роль в системі поховальної обрядовості, а відтак – в релігійних уявленнях скотарів бронзового віку про смерть і потойбічний світ.

Існує декілька варіантів тлумачення шкур/опудал тварин у похованнях. Доволі поширеною є інтерпретація їх в якості жертвоприносин [1, с. 81], а також напутньої м'ясної їжі [4, с. 56]. Археологічний контекст, а саме переважне розміщення об'єкта поза межами поховальної камери (катакомби, дерев'яної рами-зрубу, кам'яної скрині, простої ями), тобто ізольовано від небіжчика, натякає на те, що голова з ногами не могли виступати за напутню їжу. На користь цього також свідчать випадки локалізації шкур/опудал тварин навіть на відстані від могили – на підкурганному майданчику чи в насипу. До речі, доволі часто, при супроводі могили комплектом «голова + ноги», небіжчик був забезпечений реальною м'ясною напутньою їжею, яка розміщується безпосередньо перед ним і представлена більш придатними для споживання частинами туші (грудинка, куприк тощо), іноді навіть у супроводі металевго ножа. Особливу увагу звернемо на ті підходи, згідно яких шкура/опудало тлумачиться в якості тварини-психопомпа – тобто супутника або провідника померлого в потойбіччя або в якості тварини, що везе небіжчика до іншого світу [5, с. 103–105; 6, с. 264; 7, с. 36]. Тяглова функція тварини підтверджується наявністю в окремих катакомбних похованнях колісного транспорту, до якого приурочене розміщення самих шкур/опудал [8, с. 117–118].

Важливою для розуміння і пояснення досліджуваних ритуальних об'єктів може бути індоєвропейська міфологія, зокрема такі відомі джерела, до яких зазвичай звертаються науковці, як арійські Ригведа і Атхарваведа та іранська Авеста. Вони нерідко розкривають зміст і сутність ритуалів, сліди яких фіксуються археологічними знахідками. Важливим також є наявність тварин, що виконують різні функції, а саме захисні [4, с. 31], транспортні [8, с. 117–118] або у якості провідника до потойбічного світу [9, с. 100].

Обґрунтовуючи актуальність анонсованого вище дослідження, варто окреслити його основні перспективні завдання. Найпершим завданням в рамках цієї роботи має бути акумуляція, систематизація та всебічне джерелознавче опрацювання максимально більшого масиву накопичених до сьогодні археологічних джерел. Адже подібна робота здійснена лише для дніпро-донської бабинської культури [3, с. 224]. Величезний же масив матеріалу катакомбної та зрубної культурних областей, який вимірюється кількома тисячами поховань для кожної з них, залишається майже не опрацьованим. Другим етапом роботи має бути систематизація даних щодо варіантів локалізації решток «голова + ноги» тварини в координатах курганного простору, поховальної споруди і небіжчика. Третім питанням має стати виявлення всіх варіацій сполучення черепа і кісток ніг з виявленням статистичних тенденцій поширеності цих варіантів за археологічними культурами. З огляду на те, що шкури/опудала тварин не є обов'язковими атрибутами поховального ритуалу й трапляються далеко не в кожному похованні, окремим питанням видається пошук стійких кореляцій цього об'єкту з тими чи іншими характеристиками поховання, зокрема гендерними. Для катакомбних культур, що практикували колективні захоронення, в цьому

сенсі видається логічним перевірити наявність/відсутність зв'язку між кількістю супроводжуючих шкур і кількістю небіжчиків у могилі. Окремий напрям дослідження полягає в залученні картографічного методу, за допомогою якого можна буде визначити не лише ареали поширення досліджуваного ритуального елемента в межах археологічних культур, а й виявити синхронні та діахронні особливості локалізації певних ритуальних практик. Лише на основі системного і комплексного аналізу доступних даних можна буде вийти на рівень певних узагальнень та культурно-історичних реконструкцій.

Насамкінець звернемо увагу на перспективність даного дослідження, оскільки, окрім порушених аспектів, воно виводить нас на рівень інших важливих проблем археології та праісторії, пов'язаних з генетичною спорідненістю хронологічно послідовних культур бронзового віку, питаннями господарства тощо.

Аннотація. Стаття актуалізує увагу на такому цікавому елементі погребального ритуалу бронзового віку Північного Причорномор'я, як череп з кінцівками домашніх тварин. Він відомий в декількох хронологічно послідовних культурних областях юго-східної Європи – катакомбній, бабинській і срубній. Дана історіографічна оцінка дослідженості цих об'єктів, які в науковій літературі нерідко називають «шкурами/чучелами» тварин. Представлено загальну характеристику, можливі семиотичні інтерпретації шкур/чучел. Враховуючи наявність потужної інформаційної бази, окреслено перспективи та напрями дослідження цих погребально-ритуальних об'єктів.

Ключевые слова: Північне Причорномор'я, бронзовий вік, курганні культури, погребальний обряд, шкура/чучело тварин.

Abstract. The paper focuses on such an interesting element of the burial rituals of the Bronze Age of the Northern Black Sea Region, as the skull with the shins of domestic animals. It's known in several chronologically consistent cultural regions of southern Eastern Europe – Catacomb, Babyne and Zrubna. The historiographic estimation of the research of these objects, which in the scientific literature is often called “skins/stuffing” of animals, is presented. The general characteristic, possible semiotic interpretations of skins/scarecrows is proposed. Given the presence of a powerful source base, the prospect and directions of research of these burial-ritual objects are outlined.

Key words: Black Sea region, Bronze Age, kurgan's cultures, funeral rite, animals' stuffed/skins.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грязнов М. П. Бык в обрядах и культурах древних скотоводов. *Проблемы археологии Евразии и Северной Америки*. Москва, 1977. С. 80–88.
2. Литвиненко Р. А. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона. Матеріали доповідей вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. Історичні науки, політологія: в 2-х кн. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1997. Кн. I. С. 10–13.
3. Литвиненко Р. А. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино. *Структурно-семиотические исследования в археологии*. Т. 3. Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006. С. 215–236.
4. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины). Днепропетровск: ДГУ, 1989. 89 с.
5. Гей А. Н. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы. *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: Восточная литература, 1999. С. 78–113.
6. Литвиненко Р. О. Північ у поховальній обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*: матер. III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції. Луганськ, 2012. С. 262–271.
7. Чмыхов Н. А. Опыт реконструкции смысла погребального обряда древнего населения Украины. *Духовная культура древнего населения Украины*: тез. докл. конфер. Киев, 1989. С. 36–37.
8. Смирнов А. М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. Москва, 1996. 181 с.
9. Кияшко А. В. О восточных пределах распространения раннекатакомбного обряда на территории Волго-Донского междуречья. Матеріали по археології Волго-Донських степей: сб. науч. статей. Волгоград, 2001. Вып. 1. С. 93–109.